

POLIFONIK NUTQ VA BADIY XRONOTOP YAXLITLIGI

Alfraganus Universiteti
Xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi
Pardayev To'lqin

Annotatsiya

Badiiy syujet va kompozisiya elementlari, badiiy-tasviriy vositalar, umuman, har qanday detallarning bir butunligi nutq dinamikasida yanada ravshanlashadi. Chunki badiiy nutq elementlari so'z, jumla, matn uzviyligini taqozolaydi. Mufallif bir paytning o'zida ham voqelikni tartiblashtiruvchi, xuddi hukmron kishidek tutishini o'ylaganimizda asardagi qahramonlar muloqotida barcha xarakterlar o'z-o'zidan ochila boradi. Muallif nutqi haqida so'z borganda avvalo, muallif obrazi atamasiga aniqlik kiritib o'tish joiz deb yo'laymiz. Ayniqsa, uning ruhiy-botiniy olamidagi keskin kolliziyalar, o'z-o'zi bilan tinimsiz olishuv, syujet yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: obraz, muallif obrazi, xrontop, qissada polifonik nutq, modifikatsiya.

Абстрактный

Элементы художественного сюжета и композиции, художественные и изобразительные средства, в целом, единство любых деталей становятся еще более очевидными в динамике речи. Ведь элементы художественной речи требуют связности слов, предложений и текстов. Если учесть, что автор в тот или иной момент выступает в роли правителя, упорядочивающего реальность, то все характеры произведения раскрываются сами собой в диалоге героев. Когда речь заходит об авторской речи, прежде всего, допустимо уточнить термин «авторский образ». В частности, резкие столкновения в его духовном и внутреннем мире, постоянный конфликт с самим собой служат обеспечению целостности сюжета.

Ключевые слова: образ, авторский образ, хронотоп, полифоническая речь в рассказе, модификация.

Abstract

Elements of artistic plot and composition, artistic and pictorial means, and the overall unity of every detail become even more evident in the dynamics of speech. After all, the elements of artistic speech require coherence between words, sentences, and texts. Considering that the author at one point or another acts as a ruler, ordering reality, all the characters of the work are revealed naturally in the dialogue between the characters. When discussing the author's speech, it is appropriate to first clarify the term "authorial image." Specifically, sharp clashes in the author's spiritual and inner world, and the constant conflict with oneself, serve to ensure the integrity of the plot.

Key words: image, author's image, chronotope, polyphonic speech in the story, modification.

Muallif-roviy obrazi badiiy voqelikni nafaqat boshqaradi, uning tarixiy makon hamda zamonda ro'y berish vaqtini ham belgilab beradi. Bu nimalarda ko'rinadi: birinchidan, muallif obrazi nutq erkin harakatini tizimlashtirsa, polifonik ko'p ovozlilikning ijodiy konsepsiya tig'izlashuviga katta imkon beradi. Mana shu ikki tamoyil muallif va xarakter o'rtasidagi vobsatalikni, "nima demoqchi bo'lgan muhim" shartlarga jiddiy tayyorlagan fabulaga o'zgacha pafos singdiradi. "Badiiy matnda anglashilib turuvchi muallif shaxsidir. Muallif shaxsi asar badiiy voqeligiga singib ketadi, chunki badiiy voqelik ijodkor tomonidan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta yaratilgan voqelikdir. Muallif obrazining namoyon bo'lishi konkret asarning turga mansubligi, janr xususiyatlari bilan bog'liq. Masalan, dramatik asarda muallif obrazi yo'qdek, lekin unda tasvirlanayotgan voqeani tanlagan, uni u yoki bu tarzda tasvirlagan muallifning qarashi, nuqtai nazari, badiiy konsepsiyasi baribir anglashilib turaveradi".¹ Binobarin, manbadagi asosga tayanadigan bo'lsak, badiiy tafakkur erkin harakatli bo'lishi lozim. Unda tarix, bugun, ertangi bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyatlar, qahramonlarning taqdiri hal qiluvchi rol o'ynashi tayin. O'zbekiston xalq yozuvchisi O'lmas Umarbekovning "Sevgim-sevgilim" qissasida ikkila muhabbatning hayotidan hikoya qiluvchi qissada muallif obrazi bosh qahramon O'ktam tilidan bayon qilinadi. Qissaga yozuvchi shu qadar shahar va qishloq oralig'ida kechuvchi voqelikni ifoda etadiki, hayotning har bir lahzasida inson tabiatning inja sirlari, qishloqning oddiy odamlarining dardu tashvishlaridan voqif bo'lib boradi. Qissada muallif obrazi ana shu

¹ Qur'onov D., Mamajanov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. –T: "Akademnashr". 2013. –B.183.

ijodiy konsepsiyani makon va zamon oralig'ida ochilashga erisha olganligini dalolatlaydi.

Shuni qayd etish lozimki, badiiy asardagi muallif obrazi (nutqi)dan kam harakat qilinmaydi. Chunki badiiy voqelikni yaratuvchining muallifning o'zidir. Bu bilan u xarakterlarni saralashi, qayta ishlashi ham inson fe'liga to'g'ri keluvchi idrok taxayulini muvofiqlashtira boradi. Muallif obrazi har bir badiiy asar arxitektonikasida quruvchining timsoli kabi ish tutadi. "Sevgim-sevgilim" qissasida Samarqandning uzumzorga aylantirish ishlarida amaliyotga o'tish uchun yuborilgan O'ktam ismli yigit va Oypopuk ismli qiz taqdiri bayon etilarkan, yozuvchi O'.Umarbekov juda katat universal tipiklashtirishga diqqatini qaratganligini his etamiz:

"Men juda erka o'sgan edim. Onam to'qqiz yoshligimda zotiljam kasalligidan vafot etgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, otamning menga bo'lgan munosabatida ikki kishining mehrini his qilardim. Tarbiyamga bu ta'sir qilmay qolmadi, albatta. Mendagi ikkilanish, hadiksirash kabi illatlar, balki shuning oqibatidir? Sirasini aytganda, bir onadan har xil bola tug'iladi, deyishadi. Ammo buning hozir kizig'i yo'q. Har kim o'z qilmishlariga o'zi javobgar bo'lishi kerak. Shunday qilib, jahlim chiqsa ham otamning ra'yini qaytarmadim. Institutda menga taklif qilingan joylar orasida «Yakkachinor» nomli kolxoz ham bor edi. Samarqand oblastida, tog'ning tagida ekan bu kolxoz. Qishloq ham Yakkachinor, deb atalar ekan. Shuni tanladim. Hozir o'sha yillarni eslasam, institutda qolmaganimga xursand bo'laman, xursand bo'lamanu butun hayotimni bir umr og'ir musibatlarga g'arq qilganimdan o'ksinaman... Diplom olgan kunim kechqurun shaharda qolgan o'rtoqlarim bilan «Toshkent» restoranida quyuq xayrlashib, uyga keldim-da, yo'l hozirligini ko'ra boshladim. Samolyot Samarqandga tunda uchishi kerak edi. Xayrlashayotib otam bir oz ko'z yoshi qilib oldi. Uning qovoqlari salqigan, taram-taram ajin bosgan ozg'in yuziga qarab, rahmim kelib ketdi. Lekin nachora? O'zi ketishimni istagan edi. Tez-tez xat yozib turishga va'da berib, uydan chiqdim. Ikki soatcha aeroportda sanqib, nihoyat samolyotga o'tirdim".

Keltirilgan lavhada bosh qahramon O'ktam tilidan tushuntirilayotgan ekspozitsiyada voqelikning keyingi bosqichi Samarqandning "Yakkachinor" qishlog'ida ro'y berishga ishora qilinmoqda. Muallif ayni shu nuqtadan turib, joy xronotopini ham tipiklashtiradi. Qissa syujetida muallif obrazi (nutqi) Oypopukning xarakterini shu qadar teran ifodalaydiki, go'yo sirli-sehrli kartina tomosha qilgandek bo'ladi kishi. Undagi mehr-oqibat, samimiylik, do'stlik, olijanoblik tushunchalari ana shu mezonning yangicha ifodasiga yo'l ochadi. Muallif obrazi – asardagi tabiat tasviriga ham, daryo bo'ylaridagi xushchaqchaq lahzalarga ham, farzandining baxtini

o‘ylab har qanday qiyinchilikka bardosh berishga tayyor otaning ham botinidagi eng teran kechinmalarni ham yuzaga chiqirganini katta mahorat namunasi deb, atash mumkin. Muallifning har bir xatti-harakatida chin insoniy mezonlarning samimiy ibtidosini sezamiz. Muallif hech qachon o‘z qahramonlariga qo‘pol munosbatda bo‘lish u yoqda tursin, ortiqcha detalga o‘rin ham ajratmaydi².

Qissada polifonik nutq tabiati. Nutq shakllari haqida so‘z borganda monolog, dialog, polilog barchasida – inson xatti-harakatining umumlashma xarakteri jamlanadi. Qissada O‘ktam kuzatuvchi, baholovchi va tahlil qiluvchi bo‘libgina qolmay, muallif obrazini tashuvchi sifatida ham ishtirok etadi. Unda Oypopukning ruhiy iztiroblari, tuzalmas dard bilan olishuvi, oxirida fojeali yakun topishigacha bo‘lgan vaqt oralig‘ida mana shu tadrij yuksak darajada kashf qilinadi. Insonning ruhiy-ijtimoiy hayotida tub burilish bo‘lishi, qahramonlarning sirli-sehrli uchrashuvlari, tanishishlari va ayriliq, sog‘inch hissi ustuvor kelgan vaziyatlardagi kolliziyalari qissaning jonli namoyon bo‘lishiga imkon yaratadi. Bu xususiyat ingliz adibi Jon Steynbekning “Sichqonlar va odamlar” qissasida boshqacha rangda yuzaga chiqsa, uning har bir metaforaga boy talqinida polifonik tafakkur sarhadlarining benihoya syujetni yuzaga chiqarishda xronotop maydonini hosil qiladi³. Bu xrontop maydon makon va zamonda kechuvchi aralashgan fragment tasvirlarni yodimizga soladi. D.Quronov qayd etishicha: “Badiiy muloqotga kirishayotgan ijodkor reprezentativ, ekspressiv va appelyativ maqsadlarni ko‘zlarkan, asarning tashkillanishi (struktura) shu uchala maqsadning ro‘yobga chiqishi uchun optimal imkoniyat yaratadigan bo‘lishi lozim. Anglashiladiki, gap qurilishi bilan adabiy asar qurilishi orasida yuqoridagicha maqsadlardan kelib chiqadigan tipologik umumiylik bo‘lishi tabiiy”. Ilk bor musiqadan o‘zlashgan atama keyinchalik F.Dostoyeksviy romanlari timsolida yanada tipiklashtirildi. Bunga M.Baxtinning badiiy xrontop shakllari xususida olib borgan monografik tadqiqoti sabab bo‘ldi. D.Quronovning talqinida ushbu uchta mezon o‘zining yagona estetik markazda uyushuvini dalolatlaydi. Bir qarashda, insoniy munosabatlarga darz yetgan vaqtda O‘ktam o‘zini ojiz va notavon his qiladi. Afsus va nadomatlar chekib, hayot haqiqatiga qarshi chiqib bo‘lmas bir taqdir iskanjasida qolib ketganligini teran anglay boradi. Ayniqsa, Oypopukka o‘zi bilmagan holda ruhiy zarbalar, qishloqdan ketib qolish, ota

² Umarbekov O‘. Sevgim-sevgilim.- T: “Sharq”. 2005. –B.5.

³ Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. –T.: “Sharq”. 2004. –B.59-60.

onaning ray'iga qarash, bir beozor yetimning taqdiri bilan hazillashib bo'lmaslikning ne kuylarga solishini ham kech tushunib yetadi.

Prof.D.Quronov so'z qo'llashdagi normadan og'ishlarda kuzatiluvchi badiiy-estetik maqsadlar quyidagicha umumlashtirishni tavsiya qiladi:

1. Davr ruhini aks ettirish.
2. Joy koloritini berish.
3. Personaj nutqini individuallashtirish.
4. Tasvir predmetiga munosabatni ifodalash .

Ko'rinadiki, yozuvchi O'lmas Umarbekov qissada ana shu to'rtta unurni shu qadar o'rni-o'rni bilan yuzaga chiqaradiki, natijada yozuvchining ijodiy konsepsiyasi asta-sekinlik bilan ko'zga ko'rina boshlaydi. E'tibor berilsa, asar ekspozitsiyasida badiiy nutqning yuzaga chiqish sabab va oqibati – O'ktamning Toshkent shahridan – Samarqand viloyati “Yakkachinor” qishlog'iga amaliyot o'tash uchun yuborilgan voqeligi bilan boshlagan edi. ana shu tadrij qissada arxitektonikani yuzaga chiqaradi. Masalan, A voqelik – B voqelikni ibtidolab kelmoqda. Unda yozuvchi syujetni birdaniga – Samarqand viloyatiga burib yuborishi, O'ktam xarakterining yanada tipiklashuviga kalit vazifasini o'taydi.

Qissada polifonik nutqning yanada o'ziga xos tarzda yuzaga chiqishida joy xrontopining o'rni beqiyosdir. Bu xronotop turi u yerda yashovchi odamlarning maishiy turmushi bilan bir qatorda o'ziga xos urf-ldatlarini ham anglashga imkon beradi. Makon va zamonda kechuvchi voqealar silsilasi joy xronotopining ham tarovatini, muallif demoqchi bo'lgan “tushuntirish” modusini inkishof qilishga zamin hozirlaydi:

“Yakkachinor oqshomlarining ham go'zal husni bor. Kun qorayishi bilan butun qishloq qorong'ulik ichiga g'arq bo'ladi. Oltinrang derazalargina bu yerda uylar borligidan darak beradi, xolos. Yarim kechaga borib chirog'lar birin-ketin so'nadi. Shunda dalada bo'lsangiz, olisda, baland qoyaning tepasida oy nuridan barglari mayda-mayda yulduzchalar hosil qilib, qishloq tomonga egilib turgan daraxtni ko'rasiz. Bu yakkachinor.⁴ Qishloq shu chinorning nomiga qo'yilgan. Chinorni qishloqning hamma yeridan ko'rish mumkin. Qorong'ilikda u xuddi qo'lini qishloq tomon cho'zib turgan devqomat inson haykaliday tuyuladi. Ba'zi qariyalar serxarxasha bolalarini shu chinor bilan olabo'ji, deb qo'rqitadilar. Lekin sevishganlar uchun esa u abadiy sevgi, vafo

⁴ Quronov D. Nazariy qaydlar. –T: “Akademnashr”. 2018. –B.70.

timsoli bo‘lib tuyuladi. Rivoyatlarga qaraganda, bir cho‘pon yigit begona mamlakat malikasini tushida ko‘rib, oshiq bo‘lib qolibdi. Dard zo‘r kelib, qari onasi va oy desa oy, kun desa kundek yoshgina xotinini tashlab, qishloqdan bosh olib ketibdi. Oradan ko‘p yillar o‘tibdi. Bir kuni tong mahali tul qolgan bechora juvon ko‘za ko‘tarib suvga chiqsa, eshik tagida bevafo eri turgan emish. Yigit unga boshidan o‘tgan voqealarni gapirib, o‘z yurtidan bo‘lak yurt yo‘qligini, o‘z xotinidan ko‘hlik ayol yo‘qdigini aytibdi va gunohidan o‘tishni so‘rabdi. Juvon ko‘nmabdi. Yigit ketibdi. Tog‘da makon qilibdi. U kunduzlari hech kimga ko‘rinmay qoyalar orasida yotar ekan. Qosh qorayishi bilan baland qoya ustiga chiqib, qishlog‘iga, uyiga termilar va gunohidan o‘tishni so‘rab, xudoga iltijo qilar ekan. Keyin u g‘oyib bo‘lib ketibdi. Rivoyatda aytilishicha, chinor shu yigit emish. Yakkachinorning faqat bir tomonga, qishloq tomonga qarab shox otib o‘sganining boisi shu ekan” .

Qissadagi rivoyat syujetning asl mohiyatini ochib berishga, O‘ktamning butun tasavvuri pokiza muhabbati Oypopukning qalbiga singib ketishiga ishora qilinmoqda. Yakkachinor – oshiq yigitning ohu nolasining timsoli ekanligi, mifologik kiritma voqelikka juda katta ma’no jamuljam etilgani fikrimizni oydinlashtiradi. Mana shu mezon qissa poetikasini nafaqat mustahkamlaydi, balki ikkala yoshning fojeali qismatidan so‘z ochishga imkon beradi. O‘ktam – tabiatan yaxshi yigit. U o‘zining fikriga, xushsurat va xush fe’lligi, odamlar bilan tezda chiqishib keta olish qobiliyatining mavjudligi bilan yozuvchi o‘z ruhiyatini ham xarakterga singdirib yuborganligida deb, qabul qilish lozim. Negaki, badiiy shartlilik shunday murakkab fragmentlarni talab qiladikim, qissadagi har bir ixcham detal tarkibida bir olam manzara yaxlitlashadi. O‘ktam ana shu konsepsiyani tashuvchi obraz. Bu nuqtning monologik, dialogik, polilogik shakllarini ham jimslashtirishga, sintetik ko‘rinishda yuazag chiqishiga sharoit yaratadi. Bir qarashda, yozuvchi ikki muhabbatning taqdirini shu qadar iztiroblarga to‘laligicha tasvirlashi sobiq ittifoq davrida talabalar hayotining og‘ir, majburiy mehnatga ko‘mib tashlanishi, ulardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalanish zararli oqibatlarini ham qissa mantiqiga singdirib yuborganligida deb tushunish mumkin. Qissadagi har bir epizod, ana shu modifikatsiyani hal qilishga qaratilgani bejiz emas. shuningdek, O‘ktam Samarqand viloyatiga kelishida qilinayotgan amaliyot parda orqasida qolib ketganidek, u yerda asl maqsad odamning taqdiri haqidaligidadir. Chunki inson qanday va qaysi lavozimda ishlamasin, uning o‘sha sohani sevib yaxshi ko‘rib unga xizmat qilishini taqozo etadi:

“Doktor patnisni menga yaqinroq surib, bir shingil uzum oldi-da, karsillatib chaynar ekan, gapida davom etdi: – Mana, bir yilcha bo‘lib qoldi kelganimga. O‘zim

kelganman. Hech kim majbur qilgani yo‘q. Lekin rosa pushaymonman. Kechirasiz, bu gaplarni sizga aytmasligim kerak edi. Yangi odamsiz. Lekin nachora. Manavi chollarga aytolmayman. Bu yerda hech kimga hech nima deyolmayman. Meni begona odam tushunishi mumkin. Men sizga aytsam, zerikish nimaligini shu yerda bildim. Meni cho‘chityapti, deb o‘ylamang, yo‘q. Sizning yo‘lingiz boshqa. Agronom ekansiz. Ertalabdan kechgacha ochiq havoda, dalada bo‘lasiz. Yurasiz, ishlaysiz. Men-chi? Men deraza yonida turli xil sassiq, – doktor aftini burishtirdi, – achchiq dorilarni hidlab, kasal poylashim kerak. Kasal bo‘lmasa nima qilaman? Shaharda bemor doktor izlasa, bu yerda doktor bemor izlaydi” .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D., Mamajanov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T: “Akademnashr”. 2013. –B.183.
2. Umarbekov O‘. Sevgim-sevgilim.- T: “Sharq”. 2005. –B.5.
3. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. –T.: “Sharq”. 2004. –B.59-60.
4. Quronov D. Nazariy qaydlar. –T: “Akademnashr”. 2018. –B.70.
5. Ko‘rsatilgan adabiyot, -B.3.